
Els delictes d'odi en el ciberespai

PID_00272607

Josep Maria Tamarit Sumalla
Nasserine Montornés Mataoui

Temps mínim de dedicació recomanat: 3 hores

Josep Maria Tamarit Sumalla

Catedràtic de Dret penal a la Universitat Oberta de Catalunya, on és director del Màster en Ciberdelinqüència. La seva activitat de recerca ha estat centrada bàsicament en aspectes relacionats amb la victimologia, la justícia restaurativa i el sistema de sancions penals. Té també diverses publicacions relacionades amb la delinqüència de motivació ideològica i els delictes d'odi. És coordinador del Grup consolidat de recerca sobre el Sistema de justícia penal.

Nasserine Montornés Mataoui

Graduada en criminologia per la UOC i Màster en Sistema de Justícia Penal a la Universitat de Lleida. S'està formant a l'Institut de Seguretat Pública de Catalunya i és tutora del Màster en Ciberdelinqüència de la UOC.

L'encàrrec i la creació d'aquest recurs d'aprenentatge UOC han estat coordinats pel professor: Josep Maria Tamarit Sumalla (2020)

Primera edició: febrer 2020

© Josep Maria Tamarit Sumalla, Nasserine Montornés Mataoui

Tots els drets reservats

© d'aquesta edició, FUOC, 2020

Av. Tibidabo, 39-43, 08035 Barcelona

Realització editorial: FUOC

Cap part d'aquesta publicació, incloent-hi el disseny general i la coberta, no pot ser copiada, reproduïda, emmagatzemada o transmesa de cap manera ni per cap mitjà, tant si és elèctric com químic, mecànic, òptic, de gravació, de fotocòpia o per altres mètodes, sense l'autorització prèvia per escrit dels titulars dels drets.

Índex

Objectius.....	5
1. Delictes d'odi i ciberodi.....	7
1.1. Definicions i diferenciació amb altres termes	7
1.2. Els delictes d'odi i la seva expansió a la xarxa	9
2. Delictes de (ciber)odi. El marc normatiu.....	11
2.1. Normativa internacional	11
2.2. Normativa europea	11
2.3. Normativa espanyola	13
2.3.1. Els delictes d'odi en el Codi Penal	13
2.3.2. Sancions no penals	17
3. Aspectes criminològics i victimològics dels delictes d'odi.....	19
3.1. El mesurament dels delictes d'odi	19
3.2. Perfil de les víctimes. Efectes de la cibervictimització per odi	22
4. Ciberodi o llibertat d'expressió?.....	24
5. La prevenció del ciberodi i el suport a les víctimes.....	27
Exercicis d'autoavaluació.....	31
Solucionari.....	33
Bibliografia.....	34

Objectius

Els objectius que es pretenen aconseguir en concloure l'estudi del present mòdul són:

- 1.** Conèixer el procés d'aparició històrica dels delictes d'odi i els conceptes bàsics que hi estan relacionats.
- 2.** Conèixer la normativa internacional, europea i espanyola sobre delictes d'odi.
- 3.** Conèixer les peculiaritats dels delictes d'odi en les TIC i les xarxes socials.
- 4.** Comprendre i adquirir elements teòrics i discursius per reflexionar críticament sobre la tensió entre delictes d'odi i llibertat d'expressió, singularment en l'àmbit digital.

1. Delictes d'odi i ciberodi

1.1. Definicions i diferenciació amb altres termes

Una primera observació a l'hora d'estudiar la problemàtica dels delictes d'odi és la ingent quantitat d'informació disponible en línia, continguda en una gran varietat d'informes i documents de diverses agències públiques i privades. Això suposa alhora, com és obvi, una facilitat i una gran dificultat. Quant a les referències fonamentals en l'àmbit internacional i europeu, hem de considerar els informes de l'OSCE i de la FRA, l'agència europea sobre drets fonamentals. Cal tenir en compte el lideratge que ha tingut Europa en la lluita contra aquests delictes, en comparació amb els Estats Units, on la màxima protecció que gaudeix la llibertat d'expressió ha suposat una barrera davant lleis i polítiques intervencionistes com les que s'han aplicat a Europa. La preocupació de molts sectors socials davant els delictes d'odi s'ha vist augmentada per l'ús progressiu del ciberespai com a àmbit de difusió d'idees i missatges que propaguen el «discurs de l'odi», la qual cosa planteja evidents dilemes morals i polítics, així com dificultats pràctiques per fer front a les seves manifestacions més greus.

Un acostament adequat a la problemàtica que plantegen els delictes d'odi exigeix abans de res una delimitació dels conceptes habitualment utilitzats.

1) **Odi:** l'odi és una emoció humana que forma part de l'esfera interna del subjecte, la regulació i repressió de la qual no és de la incumbència de les lleis, especialment de les lleis penals. En el context de la temàtica que es tracta aquí, l'odi és l'hostilitat cap a determinats grups socials per les característiques singulars que els distingeixen de la resta de la població o l'odi a persones basat en la seva pertinença a aquests grups.

2) **Delicte d'odi:** els delictes d'odi suposen la realització d'una conducta delictiva mitjançant la qual l'autor expressa un missatge d'hostilitat o discriminació cap a un grup social, que pateix o ha patit històricament una situació de discriminació. Pot consistir en la comissió d'un delicte comú amb motivació d'odi (per exemple, un homicidi o una agressió física) o en la realització d'un delicte específicament tipificat com a tal, per exemple, la provocació a la discriminació o la incitació a la violència o a l'odi.

3) **Discriminació:** segons la definició continguda en l'**Observació General número 18 del Comitè de Drets Humans de l'ONU**, en relació amb la prohibició de discriminació prevista en el Pacte internacional de drets civils i polítics de 1966, és

«tota distinció, exclusió, restricció o preferència basada en determinats motius, com la raça, el sexe, l'idioma, la religió, l'opinió política o d'una altra índole, l'origen nacional o social, la posició econòmica, el naixement o qualsevol altra condició social, i que tingui per objecte o per resultat anular o menyscabar greument el reconeixement, el gaudi o l'exercici, en condicions d'igualtat, dels drets humans i les llibertats fonamentals de totes les persones».

4) Discurs d'odi: segons la definició continguda en la **Recomanació General número 15**, de 2015, sobre línies d'actuació per combatre el discurs de l'odi de la Comissió Europea contra el Racisme i la Intolerància (ECRI) del Consell d'Europa, es tracta de

«l'ús d'una o més formes d'expressió específiques (per exemple, la defensa, promoció o instigació de l'odi, la humiliació o el menyspreu d'una persona o grup de persones, així com l'assetjament, descrèdit, difusió d'estereotips negatius o estigmatització o amenaça pel que fa a aquesta persona o grup de persones i la justificació d'aquestes manifestacions) basada en una llista no exhaustiva de característiques personals o estats que inclouen la raça, color, idioma, religió o creences, nacionalitat o origen nacional o ètnic, igual que l'ascendència, edat, discapacitat, sexe, gènere, identitat de gènere i orientació sexual».

Malgrat que abunden les definicions i declaracions en diversos documents, fins i tot de caràcter institucional, que no distingeixen adequadament el discurs de l'odi del delictes d'odi, en el context criminològic i penal tots dos conceptes han de ser nítidament diferenciats. S'adverteix amb freqüència que el discurs de l'odi és l'avantsala dels delictes d'odi, però un avançament excessiu de la barrera de protecció del bé jurídic pot portar, com es veurà, a la incriminació del mer discurs de l'odi i, per tant, a la seva equiparació.

Lectures recomanades

Podeu consultar les definicions de discriminació directa, indirecta, per associació o per error, racisme, xenofòbia, antisemitisme, islamofòbia, aporofòbia, romafòbia, sexe i gènere, orientació sexual, identitat sexual, entre altres conceptes, en el document: *Manual práctico para la investigación y enjuiciamiento de delitos de odio y discriminación* (2015): http://cejfe.gencat.cat/web/.content/home/publicacions/manual_investigacion_delitos_odio.pdf

Aporta certs elements d'interès en les qüestions conceptuals el document titulat *Delitos de odio. Guía práctica para la abogacía* (2018), elaborat per la Fundació de la Abogacía Española: <https://www2.abogacia.es/wp-content/uploads/2018/12/GUIA-DELITOS-DE-ODIO.pdf>

Entre altres conceptes, recull el concepte ampli de violència de Galtung, en el qual s'inclou la violència cultural i l'estructural com a part oculta de l'iceberg de la violència, el vèrtex o la part visible de la qual correspon a la «violència directa». Aquesta construcció conceptual pot ser útil en l'àmbit de l'educació per a la pau o en el de la prevenció, però no pot ser portada a l'àmbit criminològic, ni molt menys al jurídic penal, on és necessari posar límit als perills evidents d'una expansió i un desbordament del concepte de violència, més enllà del que ha de ser l'interès legítim de la política criminal d'una societat democràtica.

5) Ciberodi: és la propagació del discurs de l'odi o la difusió d'expressions que constitueixin delictes d'odi mitjançant les TIC. En sentit ampli, poden incloure's en el concepte tant les conductes delictives com les que manquen de rellevància penal i formen part del «discurs de l'odi»; en sentit estRICTE, el ciberodi solament inclou les conductes delictives motivades per l'odi que, per

la seva lesivitat, es troben tipificades penalment, i formen una subcategoria dins dels delictes d'odi (al·ludeix a aquesta doble concepció del ciberodi Morretón, 2012).

1.2. Els delictes d'odi i la seva expansió a la xarxa

La utilització de les TIC i, en particular, de les xarxes socials per a la realització i difusió dels delictes d'odi ha despertat un creixent interès, tenint en compte el potencial de propagació que això representa i el perill de provocar la comissió de delictes fora de línia. Són ben coneguts els factors de risc inherents al ciberespai, com l'efecte de desinhibició i l'anonimat, que expliquen l'expansió que ha sofert el ciberodi com a conseqüència de l'accés massiu de la població a les TIC. La popularització de les xarxes socials ha representat una segona etapa en l'ús d'internet amb una immensa capacitat de comunicació no solament vertical sinó també horitzontal, la qual cosa la fa un instrument especialment adequat per a la difusió del ciberodi (Miró, 2016). Malgrat això, la recerca que es realitza des de les ciències socials sobre aquest fenomen i els seus riscos és encara escassa. Els estudis fins al moment, si tenim en compte les publicacions difoses en l'àmbit internacional, s'han centrat abans de res en els grups de caràcter racista i xenòfob, per exemple, les organitzacions de blancs supremacistes als Estats Units i la seva activitat en xarxes socials, llocs web, blogs i missatgeria electrònica, així com altres grups terroristes o extremistes religiosos. Segons han assenyalat Quandt i Festl (2016), els missatges i les comunicacions que contenen ciberodi serveixen a diverses funcions, com la construcció i l'enfortiment de la identitat del grup, la distribució de missatges de propaganda i adoctrinament, i la fustigació de membres d'altres grups; sense oblidar una funció de reclutament per part de grups o organitzacions extremistes o aconseguir suports i influència mitjançant la difusió d'arguments que permetin la justificació, la negació o la minimització d'accions delictives.

Quant als perills derivats de la difusió del ciberodi, Citron i Norton (2011) han advertit que pot contribuir a l'erosió del discurs públic, no solament mitjançant l'agregació de comunicació destructiva o atacs d'odi, sinó també fixant estàndards de referència per a la comunicació que poden ser adoptats per altres persones en la seva forma de comunicar-se en línia. Això pot ser un procés lent però corrosiu, que mini els fonaments de la cultura democràtica. A partir de les bases teòriques establertes per Castells (2001), Perry i Olsson (2009) han relacionat la propagació del ciberodi amb el desenvolupament de les «cibercultures» i les «comunitats virtuals». Segons aquests autors, el fet que la comunicació a través d'internet no estigui limitada per les fronteres nacionals permet que el «moviment de l'odi» generi una extensió de la seva identitat en l'àmbit internacional, i facilita l'aparició d'una «subcultura racista de caràcter global». Alguns estudis de tipus quantitatiu han revelat que el ciberodi té una presència molt important en algunes xarxes socials; serveixi d'exemple el que va dur a terme un equip internacional a les xarxes Twitter i Whisper, utilitzant

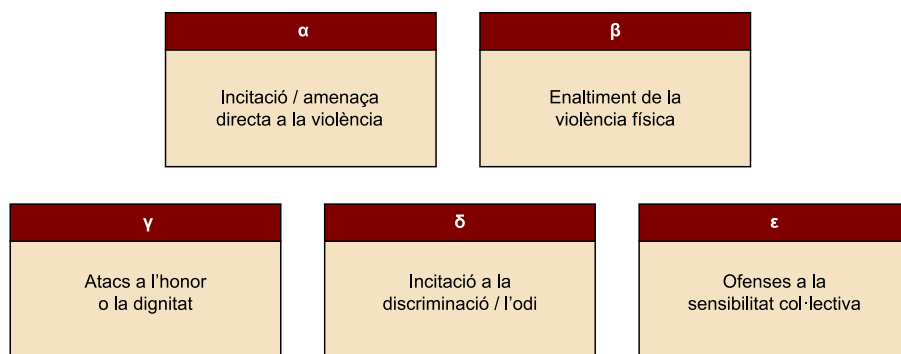
algoritmes de cerca de paraules clau que els van permetre descobrir missatges de contingut delictiu i d'altres que emetien judicis i desqualificacions nocives per a certes persones (Silva i altres, 2016).

A Espanya, Miró (2016) ha elaborat una taxonomia de les comunicacions violentes i del discurs de l'odi a través d'internet, a partir d'un estudi realitzat sobre 250.836 missatges de Twitter com a reacció a l'atemptat contra *Charli Hebdo* i els seus treballadors a París. Després d'un examen del seu contingut, va detectar que tan sols 4.838, la qual cosa representa un 1,9 % del total, contenien algun tipus de missatge qualificable com a ciberodi. D'aquests, un 70,8 % van ser qualificats com a missatges de comunicació violenta i un 29,2 % contenien un discurs de l'odi. Miró distingeix cinc classes de missatges, dependent que el seu contingut sigui considerat com a:

- 1) incitació directa a la violència o amenaça d'usar-la;
- 2) enaltiment de la violència física;
- 3) atacs a l'honor o a la dignitat;
- 4) incitació a la discriminació o a l'odi; i
- 5) ofenses a la sensibilitat col·lectiva.

La classificació parteix d'una distinció «entre aquells actes de parla, imatges i altres expressions comunicatives que comporten una capacitat de dany, en un sentit de dany físic o de dany a interessos personals com la vida o la salut, i aquelles altres expressions la criminalització de les quals deriva del dany moral (no físic, o no a interessos personals com la vida o la salut) que les mateixes causen» (Miró, 2016), la qual cosa suggereix una diferenciació de caràcter valoratiu, que té en compte l'existència de béns jurídics protegits i del seu grau d'afectació.

Taxonomia de la comunicació violenta i del discurs de l'odi a internet

Font: Miró, 2016.

2. Delictes de (ciber)odi. El marc normatiu

2.1. Normativa internacional

Es considera la **Declaració Universal dels Drets Humans**, de 10 de desembre de 1948, després de l'experiència de la Segona Guerra Mundial, com a punt d'arrencada del moviment internacional contra els delictes d'odi, encara que el principi de la igualtat i el respecte a les minories es troben ja amb anterioritat a les primeres declaracions de drets. Amb posterioritat, la norma de més rellevància a escala mundial ha estat la **Convenció Internacional sobre l'Eliminació de totes les Formes de Discriminació Racial**, aprovada per l'Assemblea General de l'ONU el 21 de desembre de 1965, que prohibeix la discriminació racial contra individus, grups i institucions. En virtut de l'adhesió al Tractat, els Estats condemnen la segregació racial i l'*apartheid*, a més de les idees supremacistes, i es comprometen a declarar com a acte legalment punible tota difusió d'idees basades en la superioritat o en l'odi racial, tota incitació a la discriminació racial, així com tot acte de violència o incitació a cometre tals actes contra qualsevol raça o grup de persones d'un altre color o origen ètnic (art. 4). La Convenció va crear el Comitè per a l'Eliminació de la Discriminació Racial, que elabora informes i recomanacions per assegurar el seu compliment.

Integra també el paquet normatiu internacional el **Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics**, de 16 de desembre de 1966. A més, sense la força jurídica d'un tractat internacional, ha de destacar-se la **Declaració sobre l'eliminació de totes les formes d'intolerància i discriminació fundades en la religió o les conviccions**, aprovada per l'Assemblea General de l'ONU el 25 de novembre de 1981. Segons el que es disposa en el seu article 4, els Estats han d'adoptar mesures eficaces per prevenir i eliminar tota discriminació per motius de religió o conviccions en totes les esferes de la vida civil, econòmica, política, social i cultural, a més de fer tots els esforços necessaris per promulgar o derogar lleis a fi de prohibir tota discriminació d'aquest tipus i combatre la intolerància. També han de considerar-se les resolucions del Consell de Drets Humans, com la **Resolució 32/2**, de 30 de juny del 2016, sobre protecció contra la violència i la discriminació basada en l'orientació sexual i la identitat de gènere.

2.2. Normativa europea

Les normes emanades del Consell d'Europa parteixen del **Conveni Europeu de Drets Humans**, de 4 de novembre de 1950, i tenen com a element fonamental el **Protocol addicional número 12** a l'esmentat Conveni, aprovat el 4 de novembre del 2000 i en vigor des de l'1 d'abril del 2005, amb l'objectiu d'intensificar la protecció contra la discriminació. D'igual importància en el

que concerneix al ciberodi i amb rang de tractat internacional és el **Conveni sobre ciberdelinquència**, del 23 de novembre del 2001, amb el **Protocol addicional** del 28 de gener del 2003, que obliga els Estats a tipificar com a delictes qualsevol publicació de caràcter racista o xenòfob divulgada a través de xarxes informàtiques. Aquest protocol, ratificat per Espanya el 2013, obliga a adoptar lleis que sancionin penalment les amenaces i els insults de tipus racista o xenòfob i les expressions de justificació, minimització i banalització dels més greus delictes d'aquest tipus. D'altra banda, i amb inferior rang jurídic, han de considerar-se també les recomanacions del Comitè de Ministres; concretament la **1997/20**, del 30 d'octubre de 1997, sobre el discurs de l'odi, i la **2010/5** per combatre la discriminació per motius d'orientació sexual o d'identitat de gènere, del 31 de març del 2010.

En l'àmbit de la Unió Europea, es va dictar la **Decisió Marc 2008/913/JAI del Consell**, de 28 de novembre del 2008, relativa a la lluita contra determinades formes i manifestacions de racisme i xenofòbia mitjançant el Dret Penal. Segons aquesta norma, els Estats han de tipificar com a delictes les conductes següents (article 1), per les quals han de preveure sancions penals efectives, proporcionades i dissuasives:

«a) la incitació pública a la violència o a l'odi dirigits contra un grup de persones o un membre d'aquest grup, definit en relació amb la raça, el color, la religió, l'ascendència o l'origen nacional o ètnic;

b) la comissió d'un dels actes als quals es refereix la lletra a) mitjançant la difusió o el repartiment d'escrits, imatges o altres materials;

c) l'apologia pública, la negació o la trivialització flagrant dels crims de genocidi, crims contra la humanitat i crims de guerra tal com es defineixen en els articles 6, 7 i 8 de l'Estatut de la Cort Penal Internacional, dirigida contra un grup de persones o un membre d'aquest grup definit en relació amb la raça, el color, la religió, l'ascendència o l'origen nacional o ètnic quan les conductes puguin incitar a la violència o a l'odi contra aquest grup o un membre d'aquest;

d) l'apologia pública, la negació o la trivialització flagrant dels crims definits a l'article 6 de l'Estatut del Tribunal Militar Internacional adjunt a l'Acord de Londres, de 8 d'agost de 1945, dirigida contra un grup de persones o un membre d'aquest grup definit en relació amb la raça, el color, la religió, l'ascendència o l'origen nacional o ètnic quan les conductes puguin incitar a la violència o a l'odi contra aquest grup o un membre d'aquest.»

La DM del 2008 imposa també als Estats que garanteixin que la motivació racista o xenòfoba sigui considerada com a circumstància agreujant o que els tribunals tinguin en compte tal motivació en la determinació de la pena. Així mateix, requereix als Estats la previsió de sancions contra les persones jurídiques i preveu mesures que tinguin en compte la comissió d'aquests delictes en el ciberespai, de manera que els Estats estenguin la seva competència per conèixer aquests delictes

«als casos en els quals la conducta s'hagi comès per mitjà d'un sistema d'informació i: a) l'autor hagi realitzat la conducta estant físicament present al seu territori, independentment que en la realització de la conducta s'utilitzés o no material allotjat en un sistema d'informació al seu territori; b) en la conducta s'hagi emprat material allotjat en un sistema d'informació situat al seu territori, independentment que l'autor realitzés o no la conducta estant físicament present al seu territori.»

D'altra banda, la **Directiva 2017/541**, de lluita contra el terrorisme, ja examinada en el mòdul anterior, preveu en el **seu article 21** que els Estats hauran d'adoptar les mesures necessàries «per garantir la ràpida eliminació dels continguts en línia allotjats al seu territori constitutius de provocació pública a la comissió d'un delictes de terrorisme» i «procuraran obtenir així mateix l'eliminació de tals continguts quan estiguin allotjats fora del seu territori». El citat precepte preveu també que, si no és factible l'eliminació en origen del contingut, els Estats podran adoptar mesures per bloquejar l'accés a aquest contingut per part dels usuaris d'internet dins del seu territori, mesures que hauran d'establir-se per procediments transparents i amb garanties de necessitat i proporcionalitat, amb possibilitat de recurs judicial.

Agència de Drets Fonamentals (FRA)

D'especial importància ha estat la creació de l'Agència de Drets Fonamentals (FRA), organisme de la Unió Europea amb seu a Viena l'objectiu de la qual és brindar assistència i assessorament en matèria de drets fonamentals a les institucions i els òrgans comunitaris i als Estats membres. Podeu consultar en el lloc web de l'Agència els diversos informes sobre discriminació i delictes d'odi, que inclouen els resultats d'enquestes: www.fra.europa.eu.

2.3. Normativa espanyola

2.3.1. Els delictes d'odi en el Codi Penal

Els delictes d'odi en el **Codi Penal espanyol (CPE)** se centren fonamentalment en la circumstància agreujant de l'article 22-4 i en el delictes de provocació a l'odi i la discriminació de l'article 510. També s'examinarà el delictes d'apologia del terrorisme de l'article 578.

1) Circumstància agreujant de discriminació

El CPE, com la major part de legislacions penals dels països occidentals, disposa d'una circumstància agreujant genèrica, prevista a l'article 22-4 CPE, que consisteix a

«cometre el delictes per motius racistes, antisemites o una altra classe de discriminació referent a la ideologia, religió o creences de la víctima, l'ètnia, raça o nació a la qual pertanyi, el seu sexe, orientació o identitat sexual, raons de gènere, la malaltia que pateixi o la seva discapacitat».

Atesa la naturalesa subjectiva d'aquesta circumstància agreujant, fundada en el mòbil de l'autor del delictes, s'accepta en general la seva aplicació en els casos d'error d'atribució per part de l'ofensor. Així, per exemple, els qui agredeixen dos homes que es besen com a signe d'amistat per creure que són homosexuals (discriminació per error) per aquest motiu cometrien un delictes d'odi que hauria de ser sancionat amb la pertinent pena agreujada.

Un dels aspectes més controvertits en l'aplicació de l'agreujament són els casos de persones no pertanyents a col·lectius històricament discriminats. Vista la configuració legal de l'agreujant, res s'hi oposa, i seria contrari al principi d'igualtat i a l'interès legal prevenir riscos per a la convivència derivats dels delictes d'odi que castiguessin amb més pena, per exemple, una agressió contra una persona d'una religió minoritària que una agressió a un catòlic motivada per raons religioses en un país en què la majoria professa aquesta religió.

Té especial interès la **Sentència del Tribunal Suprem de 9 d'octubre del 2019, relativa al denominat «cas Altsasu»**, per la qual es condemna un grup de joves que van agredir diversos membres de la Guàrdia Civil. El Tribunal rebutja l'aplicació de l'agreujant de l'article 22-4, atès que la pertinença a un cos de policia no està prevista entre els motius discriminatoris legalment descrits. Els fets provats van consistir en agressions motivades per ser les víctimes membres de la Guàrdia Civil, per la qual cosa es va condemnar els autors per un delictes d'atemptat, de manera que l'aplicació, a més de l'agreujant de discriminació, suposaria castigar dues vegades el mateix fet (*non bis in idem*). A més, la sentència entén que l'article 22-4 del CP, com a manifestació del dret antidiscriminatori,

«atorga protecció a les persones vinculades a col·lectius discriminats que es troben en desavantatge per a un desenvolupament en llibertat de la seva vida, evitant que aquesta pugui sofrir una situació de discriminació per la mera pertinença a un col·lectiu minoritari i vulnerable». Els col·lectius als quals al·ludeix el citat precepte «presenten unes situacions objectives de vulnerabilitat que el legislador té en compte per protegir de forma especial i conformar un model social de tolerància i de convivència pacífica, sancionant conductes que pertorben o posen en perill aquesta convivència pacífica, al mateix temps que persegueix conformar una societat basada en la necessària tolerància».

Dues magistrades van emetre vots particulars en els quals sostenien que havia d'haver-se aplicat la referida circumstància agreujant.

Aplicació inversa?

L'aplicació dels delictes d'odi al marge de la protecció de col·lectius històricament discriminats, com autoritats o policies, havia suscitat crítiques, davant la preocupació per una expansió de l'àmbit dels delictes d'odi. La consideració de la policia com a col·lectiu que s'ha de protegir seria una forma «d'aplicació inversa», per la qual es faria caure el pes de la repressió penal sobre persones o col·lectius que expressen hostilitat, resistència o fins i tot excessos gestuals o verbals respecte a governants o a adversaris polítics. Portada aquesta aplicació a l'àmbit dels delictes de l'article 510, el qual us referim a continuació, s'estarien qualificant, abusivament, com a «discurs de l'odi», amb efectes d'exasperació punitiva, conductes anteriorment qualificades com a delictes penalitzats solament amb penes de multa, com les injúries, els ultratges a la nació o els seus símbols, així com les ofenses contra les institucions, que donarien lloc a una perversa reintroducció per la via de fet del delictes de desacatament, destipificat el 1995.

2) Delictes de provocació a l'odi i la discriminació

Pel que fa a l'article 510 del CPE, es tracta d'una figura delictiva introduïda en el CP de 1995 que va ser objecte d'una profunda reforma mitjançant la LO 1/2015, caracteritzada per una gran expansió de l'àmbit de conductes típiques. A més, es va afegir al citat precepte el tipus delictiu de justificació del genocidi (anterior article 607-2), adaptat a la STC 235/2007 de 7 de novembre. La reforma respon en bona mesura a la necessitat d'adaptació a la DM 2008/913/JAI i és coherent amb l'evolució seguida per les legislacions d'altres Estats membres. Aquesta evolució ha estat qüestionada des de sectors liberals i a Espanya també per un important sector de la doctrina penal. Així, com a mostra, Portilla Contreras (2015) ha afirmat que aquests delictes «simbolitzen el menyspreu per la llibertat d'expressió, creença i ideologia». El Grup d'Estudis de Política Criminal (2019) ha proposat una reforma de l'article 510, partint de la premissa que la llibertat d'expressió solament pot ser limitada davant declaracions

que impliquin un dany o una lesió d'un bé relacionat amb l'autonomia personal, suposi aquesta una amenaça o intimidació o representi una incitació a la comissió d'un delictes.

Reforma de l'article 510 proposada pel GEPC

El GEPC reclama una restricció de la intervenció penal de manera que la penalització del discurs de l'odi es limiti als casos d'incitació pública i directa a la comissió de delictes o una calúmia contra els membres de grups o associacions i per motius discriminatoris, la qual cosa hauria de portar a excloure la sanció penal d'expressions que simplement fomentin o afavoreixin la creació de climes d'hostilitat i violència. A més, la proposta del Grup exigeix que es generi un risc imminent que es puguin cometre un o diversos dels delictes expressats en el precepte, d'acord amb l'article 5 de la Directiva (UE) 2017/541 de 15 de març del 2017 i amb una necessària interpretació restrictiva de les finalitats perseguides en la interferència legítima de la llibertat d'expressió per la Cort europea de drets humans (vegeu, per exemple, *Perinçek c. Switzerland* 27510/08, de 15 d'octubre del 2015, 151; *Dmitriyewskiy c. Rússia* 42168/06 de 29 de gener del 2018, 86).

Els tipus delictius descrits a l'article 510-1 del CPE estan referits a les conductes previstes a la DM 2008/913/JAI:

- la incitació a l'odi,
- la producció, elaboració o possessió de materials idonis per fomentar l'odi, i
- la negació, trivialització o enaltiment del genocidi i dels delictes similars.

El 510-2 tipifica, a més, fets que van més enllà dels supòsits previstos a la DM, pels quals preveu penes de menys gravetat. Després de la reforma del 2015, l'article 510 inclou en l'àmbit típic els supòsits d'incitació indirecta, remet en primer lloc a l'odi i l'hostilitat i refereix aquests sentiments, així com la violència o discriminació provocada no solament a un grup, sinó també a persones individuals per raó de la seva pertinença a tal grup. Aquesta ampliació respon a la preocupació davant els fracassos derivats de pronunciaments absolutoris basats en la falta de prova respecte a què el missatge d'odi tingués com a destinatari tot un col·lectiu. En aquesta clau han d'entendre's les pressions que es van exercir en el procés legislatiu per tipificar de manera explícita la provocació indirecta. El legislador de 2015 també ha anat més enllà dels mínims de penalització previstos per la DM en incloure altres motius de discriminació, com la situació familiar, el sexe, l'orientació o identitat sexual o per raons de gènere, malaltia o discapacitat.

La provocació ha de ser interpretada segons el sentit de l'article 18 del CPE, i exigir que la conducta es dugui a terme davant una concurrència de persones o per algun mitjà que garanteixi la publicitat, tal com expressament requereix el tipus. Caldrà entendre que hi ha publicitat també en les manifestacions divulgades mitjançant les TIC, no solament per la seva exposició en un web o blog d'accés obert, sinó també a través de les xarxes socials amb accés restringit a usuaris registrats, sempre que el missatge pugui ser transmès a un ampli i relativament indeterminat nombre de persones, tal com es desprèn del previst a l'article 18, que es refereix a un mitjà d'eficàcia semblant a la impremta i

a una «concurrència de persones». És obvi que la capacitat de divulgació de certes xarxes socials és fins i tot superior a la d'una reunió amb un gran nombre de persones.

La tipificació de l'acció de facilitar a tercers l'accés respon a la vocació expansiva i d'avançament de la barrera de protecció, amb el que probablement es pretenia combatre la propagació del «discurs de l'odi» a través de webs, però té com a efecte l'elevació a delictes de conductes materialment constitutives de cooperació amb un acte preparatori d'un acte preparatori. Atesa l'amplitud del tipus, la definitiva determinació del caràcter delictiu dels fets dependrà bàsicament del control d'idoneïtat que haurà d'efectuar l'òrgan jurisdiccional sobre la base dels elements probatoris disponibles i valorar si el contingut dels materials és idoni per fomentar, promoure o incitar, directament o indirectament, a l'odi, l'hostilitat, discriminació o violència, referits aquests al mateix àmbit de subjectes previstos a la lletra *a*) de l'article 510. La capacitat de restricció del que és típic en aquesta clàusula d'adequació és mínima, ja que el tipus delictiu no exigeix una idoneïtat concreta en funció d'un context i de destinataris determinats, com sí que ocorre en els tipus de l'article 510-1, *a*) o de l'article 510-1, *c*), sinó una idoneïtat abstracta, que bàsicament deriva del propi contingut dels materials sotmesos al procés judicial (Tamarit, 2018).

3) Apologia

També pot considerar-se com una manifestació dels delictes d'odi el tipus delictiu d'enaltiment del terrorisme i humiliació de les seves víctimes de l'article 578 del CPE. Aquesta figura delictiva va ser introduïda en el CPE mitjançant la LO 7/2000, de 22 de desembre, amb la qual s'obria pas una reacció penal específica davant l'apologia del terrorisme, el caràcter típic de la qual deixava d'estar condicionat per la concurrència de provocació al delictes, en els termes de l'article 18 del CPE. Posteriorment, la LO 2/2015, de 30 de març, ha introduït nous continguts en el precepte dirigits a reforçar la reacció penal, sense alterar els elements bàsics constitutius del delictes.

L'article 578 del CPE tipifica dues conductes: l'enaltiment o la justificació públics dels delictes de terrorisme o dels seus autors o partícips i la realització d'actes que comportin descrèdit, menyspreu o humiliació de les víctimes dels delictes terroristes o dels seus familiars. Les dues conductes tenen prevista la mateixa pena, encara que alguns autors han destacat la seva «desigual significació» i «diferent lesivitat» (García Albero, 2016).

La segona modalitat típica de l'article 578 del CPE (actes que comportin descrèdit, menyspreu o humiliació de les víctimes) ha estat de vegades interpretada com una forma especial d'injúria, quant a l'ofensa a l'honor o a la dignitat de les víctimes. No obstant això, aquesta interpretació hauria de portar a criticar la previsió d'una penalitat molt més elevada que la del delictes d'injúries (article 209 del CPE), que no va més enllà d'una pena de multa, ja que suposar que una persona pel fet d'haver estat víctima té més dignitat o honor compor-

Penalitat

L'article 510-6 del CPE preveu, amb caràcter preceptiu, la imposició d'una nova pena, la destrucció, l'esborrament o la inutilització dels llibres, arxius, documents, articles o qualsevol classe de suport objecte del delictes o per mitjà dels quals s'hagués comès. El tribunal sentenciador haurà a més d'ordenar la retirada dels continguts quan el delictes s'hagués comès a través de les TIC. Pot fins i tot en aquests casos ordenar-se el bloqueig de l'accés o la interrupció de la seva prestació si el tribunal aprecia que a través d'un portal es difonen continguts delictius de manera exclusiva o preferent. Aquesta intervenció, reclamada per significatius sectors socials i professionals com a arma per evitar la propagació del discurs de l'odi, ha estat qüestionada des d'un sector de la doctrina penal. Portilla Contreras (2015) la considera una forma de censura pròpia d'un Estat autoritari.

ta una vulneració del principi d'igualtat, al que es troba estretament vinculat el principi de dignitat humana. La diferència punitiva ha d'explicar-se, doncs, indagant d'una altra manera el contingut injust d'aquestes conductes, davant la qual cosa la doctrina ha plantejat diverses vies (Tamarit, 2018).

La reforma del 2015 ha previst una nova qualificació (article 578-2) quan les conductes es duguin a terme a través de mitjans de comunicació, internet, comunicacions electròniques o ús de les TIC. També ha inclòs en el número 4 una sèrie de mesures encaminades a evitar el caràcter permanent de l'ofensa que deriva de la seva comunicació en línia, mitjançant la destrucció, l'esborrament o la inutilització dels arxius o suports, així com la retirada dels continguts quan el delicte s'hagués comès a través de les TIC. Alguns autors han criticat la confusió i contradicció que suposa que en principi es prevegi la retirada de continguts amb caràcter preceptiu i després, en el paràgraf segon, la mesura resulti facultativa. Això pot resoldre's interpretant que la mesura és facultativa per al tribunal sentenciador solament en el que afecta a les ordres de retirada del servei, a la supressió de l'enllaç i al bloqueig d'accés, mentre que la mera retirada de continguts és preceptiva (García Albero, 2016).

2.3.2. Sancions no penals

A més de les normes penals, que han de respectar el caràcter subsidiari i d'*ultima ratio* del dret penal, ha de tenir-se en compte l'activitat legislativa desplegada per l'Estat i les comunitats autònomes, que preveuen sancions de caràcter administratiu i en l'àmbit laboral. Entre aquestes, cal destacar el **Decret legislatiu 5/2000**, de 4 d'agost, pel qual s'aprova el Text Refós de la Llei sobre Infraccions i Sancions en l'Ordre Social, la **Llei 49/2007**, de 26 de desembre, per la qual s'estableix el règim d'infraccions i sancions en matèria d'igualtat d'oportunitats, no discriminació i accessibilitat universal de les persones amb discapacitat, i la **Llei 19/2007**, d'11 de juliol, contra la violència, el racisme, la xenofòbia i la intolerància en l'esport, desenvolupada reglamentàriament mitjançant el **Reial decret 203/2010**, de 26 de febrer.

En l'àmbit autonòmic s'han dictat múltiples lleis mitjançant les quals es recorre al dret administratiu sancionador contra conductes discriminatòries cap a diversos col·lectius protegits, especialment el col·lectiu LGTBI. Com a mostra, cal fer referència a la **Llei 11/2014**, de 10 d'octubre, del Parlament de Catalunya, per garantir els drets de lesbianes, gais, bisexuals, persones transgènere i intersexuals i per eradicar l'homofòbia, la bifòbia i la transfòbia. La Llei preveu un catàleg d'infraccions. Les de més gravetat, qualificades com a «molt greus», són (article 34): *a*) l'assetjament o el comportament agressiu cap a persones o les seves famílies per causa de la seva orientació social, la identitat de gènere o l'expressió de gènere; i *b*) convocar espectacles públics o activitats recreatives que tinguin com a objecte la incitació a l'odi, la violència o la discriminació de les persones LGTBI. Un dels aspectes més polèmics de la Llei ha estat la clàusula que disposa la inversió de la càrrega de la prova a l'hora d'apreciar l'existència d'una situació discriminatòria, de manera que quan la part acto-

ra o l'interessat al·legui discriminació pels motius indicats i aporti indicis fonamentats correspondrà a qui s'imputi la infracció o situació discriminatòria l'aportació d'una justificació objectiva i raonable de les mesures adoptades i de la seva proporcionalitat. Ha d'aclarir-se, no obstant això, que aquesta clàusula no és aplicable als procediments sancionadors de l'Administració, ni, per descomptat, als penals.

3. Aspectes criminològics i victimològics dels delictes d'odi

3.1. El mesurament dels delictes d'odi

Pel que fa a dades oficials sobre delictes d'odi a Espanya, des del 2013 el Ministeri de l'Interior inclou en el seu Anuari un capítol dedicat a aquestes infraccions i publica, a més, com a document independent, l'**Informe sobre l'evolució dels incidents relacionats amb els delictes d'odi a Espanya**. Segons l'informe del 2018, es van denunciar en tot l'any 1.598 delictes d'odi, dels quals van resultar esclarits un 55 %. La major part es van produir a la via pública (574) i als habitatges (323). Van tenir lloc en menor mesura en establiments (208), espais esportius (97) i centres religiosos (35), entre d'altres. Les víctimes van ser homes en un 63,5 % i de nacionalitat espanyola en un 76 %, i el grup d'edat més afectat és el de les persones compreses entre 26 i 40 anys (455). Les motivacions més prevalents van ser la ideologia i el racisme o la xenofòbia (531).

Motivació	2017	2018
Ideologia	446	596
Racisme/xenofòbia	524	531
Orientació sexual/identitat gènere	271	259
Creences i pràctiques religioses	103	69
Discriminació gènere	35	71
Discriminació discapacitat	23	25
Aporofòbia	11	14
Antisemitisme	6	9
Discriminació per edatisme	0	16
Discriminació per malaltia	0	8
Total	1.419	1.598 Incr. 12,6 %

Font: Anuari del Ministeri de l'Interior (2018)

	Homes	Dones
Ideologia	413	165
Racisme/xenofòbia	247	215

Font: Anuari del Ministeri de l'Interior (2018)

	Homes	Dones
Orientació sexual/id. gènere	213	99
Discriminació sexe/gènere	38	32
Total	988	564

Font: Anuari del Ministeri de l'Interior (2018)

Quant als autors, majoritàriament van ser homes (84,5 %), de nacionalitat espanyola (79,7 %) i joves; el grup d'edat més nombrós va ser el dels compresos entre 18 i 25 anys (33 %).

Els delictes denunciats són la punta de l'iceberg d'una realitat que majoritàriament no arriba a ser coneguda oficialment, especialment pel sistema de justícia penal. L'informe recull específicament dades referides al discurs de l'odi, amb un total de 124 casos, majoritàriament motivats per la ideologia (44), el racisme o la xenofòbia (22), la discapacitat (22) i l'orientació o identitat sexual (21). Aquests fets haurien estat comesos a través d'internet en un 42 % dels casos, per telefonia en un 21 % i en xarxes socials en un 15,4 %. Hi ha dubtes sobre al que es refereix el grup més nombrós de casos, designat com a «internet». Així mateix, resulta poc esclaridora la dada referida al tipus de delicte, ja que el grup més nombrós de casos correspon a «altres».

D'altra banda, la Fiscalia General de l'Estat, a les memòries anuals, aporta informació sobre l'activitat dels fiscals delegats per a delictes d'odi. Segons la memòria del 2017, el 2016 es van incrementar les denúncies per delictes d'odi a través d'internet i les xarxes socials, ja que els procediments incoats van passar de 40 (el 2015) a 99. Una part important d'aquest increment correspon als continguts il·lícits enquadrables en el discurs de l'odi. La dada divergeix de l'evolució reflectida a l'informe del Ministeri de l'Interior, segons el qual les denúncies van disminuir entre 2015 i 2016.

Quant a les sentències per delictes d'odi, la memòria reflecteix una taxa de condemna que se situaria entorn del 20 % respecte al total de fets denunciats, amb tan sols 35 sentències condemnatòries¹, 16 per delictes en els quals es va apreciar l'agreujant de l'article 22-4 del CPE i 11 per delicte de tracte degradant (article 173). No es recullen dades de quants delictes estarien relacionats amb les xarxes socials, encara que és fàcil deduir que serien pocs. Tan sols es registren 3 casos de l'article 510, i no apareixen registrats els d'enaltiment del terrorisme (578). La memòria posa en qüestió la manca d'un sistema informàtic que permeti una millor gestió i coordinació de la persecució contra aquests delictes i ressalta la importància de la relació entre els fiscals delegats i les organitzacions socials dedicades a combatre aquests delictes.

⁽¹⁾La memòria no explicita que siguin condemnatòries, encara que així cal deduir-ho dels 82 casos registrats en els quals la Fiscalia va formular acusació (Memòria FGE, 2017, p. 743).

Un dels problemes per conèixer i combatre els delictes d'odi és la baixa taxa de denúncies. Una enquesta de la FRA a 23.500 persones de minories racials o ètniques i immigrants en l'àmbit de tota la UE, donada a conèixer el 2009,

va revelar que el 12 % de les persones enquestades havien experimentat en l'últim any un fet delictiu. D'aquestes tan sols el 18 % havia presentat denúncia, la qual cosa representa una taxa de denúncia molt inferior a la que apareix habitualment en les enquestes de victimització de la població general. Posteriorment, la pròpia Agència Europea va passar una enquesta en línia a persones LGTB que va obtenir 93.079 respostes. Segons els resultats de l'enquesta (FRA, 2012), un 47 % dels entrevistats va manifestar que s'havia sentit discriminat o assetjat a causa de la seva orientació sexual durant l'any anterior, un 19 % havia patit assetjament i un 6 % havia estat agredit o amenaçat amb violència total o parcial a causa de la seva condició LGTB. Només un 22 % va denunciar els fets. A més, en una enquesta a més de 16.000 jueus de 12 Estats de la Unió (FRA 2018) es va trobar que un 28 % havia experimentat assetjament antisemita l'any anterior, i el percentatge (un 37 %) era més elevat entre aquells que portaven objectes que permetien identificar-los en públic com a jueus. Tan sols un 21 % va denunciar els fets.

Un indicatiu de la baixa taxa de denúncia el trobem a l'**Enquesta de seguretat pública de Catalunya**. L'edició de 2016, referida a l'any 2015, va incloure per primera vegada una pregunta sobre els motius en els casos d'agressió. El resultat va ser que, en un 12 % d'agressions declarades, hi hauria hagut un motiu de gènere i en un 12 %, un motiu ideològic. Les agressions relacionades amb «motius d'odi» van experimentar un significatiu increment en l'edició següent (2018), referida al 2017. Les agressions amb motivació ideològica van arribar fins al 22,3 %, mentre que les relacionades amb el gènere van arribar fins al 20,9 %. El gènere s'entén en l'enquesta com el fet de ser dona (en un 84,4 % de casos o de ser home, en un 15,6 %). A més, es van duplicar les agressions motivades per la raça, l'ètnia o el color de la pell (del 3,2 % el 2015 al 6,6 % el 2017), i es van mantenir estables les relatives a la religió (5,9 %) i l'orientació sexual (2,3 %). L'increment de les agressions per odi cal valorar-lo, a més, tenint en compte que s'inscriu en un context d'increment dels delictes contra les persones.

Els motius per no denunciar aquesta classe de delictes són en part comuns a d'altres, però hi ha aspectes específics relacionats amb el tipus de víctimes i de victimització pròpia dels delictes d'odi. Els motius apuntats per la recerca criminològica, bàsicament a partir d'enquestes de victimització, són els següents:

- 1) La víctima no tenia consciència del caràcter delictiu del fet. Aquest motiu té rellevància respecte a persones pertanyents a col·lectius amb un historial de discriminació, que poden haver normalitzat el tracte discriminatori secularment sofert i a més poden tenir escassos coneixements respecte a la llei.

2) La víctima no confia en les autoritats ni, particularment, en la policia. La desconfiança és en gran part conseqüència de l'historial de discriminació al qual ens hem referit i a la visió de la policia com a encarnació de la majoria social i dels valors tradicionals, amb arrelats estereotips de caràcter racista, homòfob o masclista.

3) La víctima no vol revelar la seva identitat sexual o la seva pertinença a una minoria cultural o lingüística. A més d'aquests motius, ha de tenir-se en compte la timidesa com a poderosa barrera intrapersonal.

4) La víctima considera que el fet no és greu.

5) La víctima creu que la denúncia no aportarà beneficis.

6) La víctima és una persona sense arrelament social, la qual cosa es manifesta especialment en els immigrants sense papers o en les persones sense llar, col·lectius amb especial risc de victimització motivada per odi.

7) La víctima té por a represàlies.

8) Respecte als delictes comesos en el ciberespai, hauria d'afegir-se un motiu, relacionat amb l'efecte de normalització, que deriva del caràcter massiu dels missatges amb continguts de ciberodi.

3.2. Perfil de les víctimes. Efectes de la cibervictimització per odi

Tal com s'ha vist, mitjançant la conducta qualificada com a delictes d'odi l'autor expressa un missatge d'odi o una discriminació cap a un grup social. Una característica essencial d'aquesta classe de delictes és que la víctima és seleccionada com a conseqüència d'una adscripció social que la vincula a un determinat grup. És aquesta adscripció, derivada del seu origen nacional o ètnic o altres circumstàncies relacionades amb la seva identitat, com el gènere, l'orientació sexual o la ideologia, la que converteix la víctima en un objectiu atractiu per a l'autor. Així mateix, el grup social al que, des de la percepció de l'autor, està vinculada la víctima directa, és destinatari del missatge discriminatori i víctima indirecta del fet.

El ciberodi pot tenir com a objectiu els mateixos col·lectius que són susceptibles de delictes d'odi al món físic (fora de línia). La recerca ha revelat que els grups de més risc són minories racials i religioses (particularment musulmans), sense oblidar els membres del col·lectiu LGTBI i els membres o simpatitzants de partits polítics o d'entitats esportives, entre d'altres. En un estudi dut a terme per un equip internacional (Silva i altres, 2016) dels missatges d'odi detectats a les xarxes Whisper i Twitter, es va trobar que la majoria de missatges tenien com a destinataris persones triades com a objectius per les seves característiques racials, relatives al seu comportament o a les seves característiques físiques. Enrere quedaven els missatges d'odi basats en el sexe,

l'orientació sexual, la religió, la ideologia o l'origen nacional. En la distribució dels col·lectius afectats pel ciberodi es va apreciar un alt grau de concordança a les dues xarxes examinades.

La recerca criminològica ha assenyalat que un element intrínsec a aquesta experiència de victimització és el missatge intimidatori, on les característiques individuals de la víctima no són rellevants en comparació amb el significat social que aquesta té. L'objecte de l'agressió per odi no és el que la víctima és individualment, sinó el que ella representa (Garland, 2011). Segons alguns enfocaments, les idees de jerarquia i dominació són inherents a la victimització per odi, ja que la violència s'exerceix com a expressió de l'actitud social hegemònica que perpetua la subordinació de certs grups i es tracta d'una violència «punitiva» que té la funció de recordar als membres d'aquests grups la posició que els correspon a la societat (Perry, 2009). No obstant això, aquesta perspectiva ha estat discutida amb l'argument que no s'adequa a la violència i els abusos que tenen com a objecte persones amb discapacitat, ancianes o sense llar, en les que la selecció d'aquestes com a objectiu té alguna cosa a veure amb el propi fet de la seva vulnerabilitat i que s'adeqüen en major mesura a la imatge social de la «víctima ideal» (Chakraborti i Garland, 2012).

Un altre aspecte estudiat des de la recerca victimològica ha estat el de si el component d'odi d'un delictes suposa un dany addicional per a la víctima. Un estudi elaborat a partir de l'*Enquesta britànica de victimització* va revelar que moltes víctimes de delictes d'odi sofreixen un impacte emocional més gran que les de delictes similars però sense aquesta classe de motivació. Tanmateix, això no pot afirmar-se de totes, per la qual cosa no són recomanables respostes jurídiques o institucionals estereotipades basades en presumpcions. D'altra banda, en comparació amb d'altres delictes sense motivació discriminatòria, les víctimes de delictes d'odi mostren més propensió a sofrir por, nivells elevats de depressió, ansietat, pèrdua de confiança, insomni i reducció dels nivells de benestar (Iganski i Lagou, 2015). Per comprendre aquest impacte diferencial del delictes d'odi, ha de tenir-se en compte la dimensió social inherent a la victimització. Així, per exemple, per a una persona que sofreix un atac racista pel fet dels seus orígens, el delictes no significa tan sols l'agressió i les possibles lesions derivades, sinó el recordatori dolorós de l'herència cultural de discriminació i estigmatització del seu grup.

4. Ciberodi o llibertat d'expressió?

La lluita contra el ciberodi planteja dificultats derivades de la preeminència que ocupa la llibertat d'expressió com a principi fonamental d'una societat democràtica. El Tribunal Constitucional Espanyol (TCE), seguint l'emanada del Tribunal Suprem dels Estats Units, com han fet altres Estats democràtics, ha establert amb claredat la posició preferent de la llibertat d'expressió en una societat democràtica i pluralista, que requereix com a condició indispensable que es garanteixin les condicions perquè els ciutadans puguin formar-se la seva opinió lliurement. No obstant això, els països europeus han adoptat en general una actitud diferent a la dels Estats Units, en acceptar la possibilitat de limitar la llibertat d'expressió davant manifestacions d'odi cap a col·lectius que mereixen també una protecció especial com a condició per a la preservació de la igualtat, la tolerància i el pluralisme, valors que gaudeixen també del màxim rang en una societat democràtica.

En aquesta línia, el TCE ha donat mostres d'una evolució cap a una concepció expansiva i criminalitzadora del discurs de l'odi, com reflecteix la **sentència número 177/2015**, de 22 de juliol, segons la qual:

«És obvi que les manifestacions més tosques del denominat “discurs de l'odi” són les que es projecten sobre les condicions ètniques, religioses, culturals o sexuals de les persones. Però la veritat és que el discurs fòbic ofereix també altres vessants, essent una d'elles, indubtablement, la que persegueix fomentar el rebuig i l'exclusió de la vida política, i àdhuc l'eliminació física, dels qui no comparteixin l'ideari dels intolerants».

En aquesta resolució, el TCE va acceptar que

«cremar públicament el retrat dels Monarques és un acte no solament ofensiu sinó també incitador a l'odi, en la mesura en què la cremació de la seva imatge física expressa, d'una manera difícilment superable, que són mereixedors d'exclusió i odi».

Aquesta posició majoritària (es van emetre tres vots particulars) ha estat criticada per Alcàsser Guirao (2016, 2018), que va denunciar la deriva cap a un perillós ús abusiu de l'argument del discurs de l'odi, que posa en qüestió el caràcter preferent que gaudeix la llibertat d'expressió a la Constitució. Aquesta posició ha estat posteriorment desautoritzada per la Cort Europea de Drets Humans, que, a la **sentència del 13 de març del 2018**, ha condemnat Espanya per vulneració del dret a la llibertat d'expressió. La Cort, per unanimitat, ha entès la crema de la imatge del rei com una forma de crítica política de la monarquia i del regne d'Espanya com a nació, que no pot ser castigada amb pena de presó en la mesura en què no comporta una incitació a l'odi o la violència ni ha de ser interpretada com a expressió del discurs de l'odi.

D'altra banda, el TCE, a la **sentència 112/2016**, ha confirmat (també amb vots particulars) la constitucionalitat de l'article 578 del CPE, i ha conclòs que la penalització de l'enaltiment del terrorisme constitueix una legítima ingerèn-

cia en la llibertat d'expressió en la mesura que pugui considerar-se com a manifestació del discurs de l'odi. No obstant això, malgrat aquesta reiterativa jurisprudència constitucional, una adequada interpretació d'aquesta modalitat típica ha de tenir en compte la Directiva UE/2017/541, de 15 de març, sobre delictes de terrorisme. La norma europea preveu a l'article 5 que

«els Estats membres adoptaran les mesures necessàries per garantir que es tipifiqui com a delicte, quan es cometi intencionadament, el fet de difondre o fer públics per qualsevol altre mitjà, ja sigui en línia o no, missatges destinats a incitar a la comissió d'un dels delictes enumerats a l'article 3, apartat 1, lletres a) a i), sempre que tal conducta reconeixi directament o indirectament, a través, per exemple, de l'apologia d'actes terroristes, la comissió de delictes de terrorisme, generant amb això un risc que es puguin cometre un o diversos d'aquests delictes».

L'exigència que hi concorri un risc, segons la lògica pròpia dels delictes de perill concret, aliena al tenor literal de l'article 578 del CPE, reclama dels tribunals una interpretació restrictiva que exclogui de l'àmbit típic els actes que, com a mínim, no tinguin aquest potencial lesiu.

En relació amb el ciberodi, Moretón (2012) ha advertit de les dificultats que suposa la seva persecució amb mecanismes jurídics, atesa la important protecció deguda a la llibertat d'expressió, ja que, segons la jurisprudència de la CEDH (sentència Handyside c. Regne Unit, de 7 de desembre de 1976), la llibertat d'expressió comprèn no solament la transmissió de les idees o informacions compartides per la majoria, sinó també la d'idees inofensives o que causen indiferència, i fins i tot la d'aquelles que «fereixen, xoquen o inquieten» a l'Estat o a una part de la població. A més, no poden oblidar-se les dificultats pràctiques, per la qual cosa l'autora al·ludeix a la necessitat de complementar les respostes jurídiques amb una altra classe de mecanismes, com el recurs a les pàgines d'identificació i denúncia de llocs que allotgen continguts discriminatoris, la potenciació del paper dels moderadors de fòrums, l'establiment de filtres que permetin detectar i evitar expressions no desitjades, la publicació de les normes d'accés als fòrums, l'exigència d'algun tipus d'identificació als participants o la implementació de sistemes de qualificació de la fiabilitat de la informació continguda a les pàgines web per intentar diferenciar la informació de qualitat de la mera propaganda. També al·ludeix

«als codis de conducta reconeguts mundialment, als quals poguessin acollir-se les empreses de comerç electrònic o els proveïdors d'internet, i accions preventives com a mesures d'informació actives o instruments de seguiment com, per exemple, les estadístiques, que permetin la seva anàlisi i, si escau, la seva persecució per professionals especialitzats» (Moretón, 2012).

Una anàlisi de les sentències dictades pel Tribunal Suprem en casos de delictes d'odi comesos a través de les xarxes socials (Tamarit, 2018) ha revelat que, a pesar que existeixen criteris diversos entre els jutges, reflectits en alguns vavens i en vots particulars, s'imposen com a regla general les tesis més punitives i restrictives respecte a la llibertat d'expressió. Així, s'han dictat en els últims anys condemnes per delictes dels articles 578 i 510 contra individus que han manifestat un llenguatge provocador i allunyat dels cànons de l'elegància i la correcció política, de vegades com a mitjà d'expressió de la ràbia i la frustra-

ció existents en un cert sector de la joventut. Per això la jurisprudència majoritària ha estat criticada amb l'argument que el dret a la llibertat d'expressió comprèn també el dret a expressar-se de manera inadequada, incòmode i fins i tot hostil o feridora per a certes persones, i que el límit entre el discurs de l'odi reprobable i l'odi penalment rellevant hauria d'estar en el risc que la seva exteriorització pot comportar de comissió de fets delictius, segons la clàusula d'idoneïtat que deriva de la Directiva Europea del 2017.

5. La prevenció del ciberodi i el suport a les víctimes

Diverses institucions han emès recomanacions, guies i plans de prevenció del ciberodi. En primer lloc, cal destacar, en l'àmbit del Consell d'Europa, el treball de la **Comissió Europea contra el Racisme i la Intolerància (ECRI)**, atès que és la institució més important.

L'ECRI és un organisme de drets humans del Consell d'Europa, compost per experts independents, que s'ocupa dels problemes de racisme, xenofòbia, antisemitisme, intolerància i discriminació, ja sigui per motius d'origen, color, religió o idioma. Va ser creada per la primera Cimera de Caps d'Estat i de Govern del Consell d'Europa i el seu estatut va ser adoptat pel Comitè de Ministres d'aquesta organització el 13 de juny del 2002. Es compon de 47 membres nomenats en funció de la seva independència, imparcialitat, autoritat moral i experiència en el tractament de qüestions de racisme, discriminació racial, xenofòbia, antisemitisme i intolerància. Cada Estat membre del Consell d'Europa designa una persona per servir a l'ECRI.

La seva finalitat és la d'elaborar recomanacions de política general dirigides als Governos de tots els Estats membres. Entre les activitats generals destaquen la supervisió dels països, el treball sobre temes generals i les relacions amb la societat civil. Encara que també manté relacions especials amb autoritats independents responsables de combatre el racisme, la discriminació racial, la xenofòbia, l'antisemitisme i la intolerància en l'àmbit nacional (organismes especialitzats) i amb organismes intergovernamentals rellevants, com la Unió Europea, les Nacions Unides i l'OSCE.

Així, una de les accions dutes a terme per l'ECRI és la **Recomanació General número 15** sobre línies d'actuació per combatre el discurs de l'odi, que a la recomanació número cinc fa especial atenció al suport a les víctimes posant èmfasi en la prestació de serveis d'assessorament i orientació, així com en el dret a la reparació.

En l'àmbit de la Unió Europea, destaca el **Codi de conducta per a la lluita contra la incitació il·legal a l'odi a internet**. Aquest va sorgir per fer front a la proliferació del discurs de l'odi racista i xenòfob en línia, i la Comissió Europea i quatre grans empreses del sector de les TIC (Facebook, Microsoft, Twitter i YouTube) van presentar el Codi al maig del 2016.

La societat en sentit ampli i, en particular, les organitzacions de la societat civil tenen un paper essencial per exercir en l'àmbit de la prevenció de l'auge de l'odi a internet mitjançant el desenvolupament de discursos alternatius que promoguin la no-discriminació, la tolerància i el respecte, especialment a través d'activitats de sensibilització. És per això pel que les empreses de les TIC van

donar suport a la Comissió Europea i als Estats membres de la UE en l'esforç per respondre al desafiament de garantir que les plataformes en línia no ofereixin oportunitats al discurs d'incitació il·legal a l'odi a internet, on pot propagar-se viralment.

Aquest codi és revisat per les empreses de les TIC i la Comissió Europea de manera periòdica, inclòs el seu impacte, aspecte molt positiu tenint en compte l'avanç i la dimensió de la tecnologia i les xarxes socials.

En l'àmbit espanyol, el **Pla d'acció de lluita contra els delictes d'odi** (2019), emanat del Ministeri de l'Interior, posa de manifest que la lluita contra la discriminació i la desigualtat és una prioritat per a aquest organisme i, per això, redobla els seus esforços per a l'adopció de polítiques públiques en relació amb els delictes d'odi, seguint els criteris d'organitzacions supranacionals com l'Oficina d'Institucions Democràtiques i Drets Humans de l'OSCE o l'Agència dels Drets Fonamentals de la UE.

Un dels passos més importants en aquesta direcció ha estat la creació de l'Oficina Nacional de lluita contra els «delictes d'odi», formada per components de les Forces i els Cossos de Seguretat de l'Estat, depenents de la Secretaria d'Estat de Seguretat. Des del naixement de l'Oficina, membres de les Forces i els Cossos de Seguretat de l'Estat treballen per a una millor identificació i registre dels delictes d'odi, així com una major sensibilització en el tractament i suport a les víctimes.

Cal esmentar també, en l'àmbit estatal, la **Guia pràctica per a l'advocacia sobre els delictes d'odi**. Aquesta guia pretén orientar els advocats en matèria de delictes d'odi. Al llarg del text planteja la importància de la seva actuació, ja que el seu àmbit en aquest cas és una disputa sobre el respecte a la igualtat de totes les persones, un dels fonaments dels drets humans. Una actuació marcada per la casuística i, sobretot, pel ventall d'interpretacions que s'obre en l'anàlisi jurídica. En paraules de Victoria Ortega, presidenta de la Fundació de l'Advocacia Espanyola, el coneixement precís del que són els delictes d'odi en el nostre ordenament jurídic s'ha convertit, més que en una necessitat, en una obligació per als penalistes.

A més, la guia fa especial referència a l'Estatut de la Víctima del Delicte, i diferencia entre víctima directa i indirecta, tenint en compte, a més, els diferents tipus de victimització (primària, secundària i terciària). Així mateix, es consideren les conseqüències de les víctimes en aquests tipus delictius i la problemàtica en la denúncia d'aquesta tipologia delictiva, atès que solament s'arriben a denunciar el 10 % dels delictes d'odi que es cometen.

Finalment hem de ressenyar algunes iniciatives que s'han realitzat, com el **Projecte en línia contra la Xenofòbia i la Intolerància en mitjans digitals** (PROXI). Aquest projecte és una iniciativa de diverses entitats de drets humans per lluitar contra el discurs de l'odi a internet. PROXI actua contra el ciberodi a través d'una estratègia d'intervenció en tres línies paral·leles:

- 1) Identificar i analitzar el discurs de l'odi en els fils de comentaris de notícies sobre immigrants i població gitana.
- 2) Contrargumentar el discurs de l'odi amb l'elaboració d'un discurs alternatiu basat en els drets humans.
- 3) Prevenir el discurs de l'odi a internet a través de la formació de joves internautes.

Així, la contribució de PROXI a la tasca de prevenció contra l'odi s'ha desenvolupat a través de diferents vies: intervenció, anàlisi, sensibilització, formació i difusió de coneixement. No obstant això, l'avaluació de l'impacte de PROXI presenta importants dificultats, ja que desenvolupar sistemes d'anàlisi de l'efecte de les seves intervencions és una tasca pendent.

Exercicis d'autoavaluació

Perquè pugueu comprovar el grau de consolidació que heu aconseguit després de l'estudi del material, us proposem contestar a deu preguntes tipus test.

1. Els delictes d'odi són:

- a) Una emoció humana que forma part de l'esfera interna del subjecte, la regulació i repressió de la qual no és de la incumbència de les lleis, especialment de les lleis penals.
- b) Suposen la realització d'una conducta delictiva mitjançant la qual l'autor expressa un missatge d'hostilitat o discriminació cap a un grup social, que pateix o ha patit històricament una situació de discriminació.
- c) Són tota distinció, exclusió, restricció o preferència basada en determinats motius, com la raça, el sexe, l'idioma, la religió, l'opinió política o d'una altra índole, l'origen nacional o social, la posició econòmica, el naixement o qualsevol altra condició social.
- d) Es defineixen per l'ús d'una o més formes d'expressió específiques basades en característiques personals o estats que inclouen la raça, el color, l'idioma, la religió o les creences, la nacionalitat o l'origen nacional o ètnic, igual que l'ascendència, l'edat, la discapacitat, el sexe, el gènere, la identitat de gènere i l'orientació sexual.

2. El ciberodi:

- a) És l'avantsala dels delictes d'odi, caracteritzats per un avançament excessiu de la barrera de protecció del bé jurídic.
- b) És qualsevol discriminació directa, indirecta, per associació o per error, racisme, xenofòbia, antisemitisme, islamofòbia, aporofòbia, romafòbia, sexe i gènere, orientació sexual o identitat sexual.
- c) Recull el concepte ampli de violència de Galtung, en el qual s'inclouen la violència cultural i la violència estructural, com a part oculta de l'iceberg de la violència, el vèrtex o part visible de la qual correspon a la «violència directa».
- d) És la propagació del discurs de l'odi o la difusió d'expressions que constitueixin delictes d'odi mitjançant les TIC.

3. Quin és el punt d'arrencada del moviment internacional contra els delictes d'odi?

- a) La Convenció Internacional sobre l'Eliminació de totes les Formes de Discriminació Racial, aprovada per l'Assemblea General de l'ONU el 21 de desembre de 1965.
- b) El Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics, del 16 de desembre de 1966.
- c) La Declaració Universal dels Drets Humans, del 10 de desembre de 1948.
- d) La Declaració sobre l'eliminació de totes les formes d'intolerància i discriminació fundades en la religió o les conviccions, aprovada per l'Assemblea General de l'ONU el 25 de novembre de 1981.

4. L'Agència de Drets Fonamentals (FRA) té la seva seu a:

- a) l'Haia.
- b) Roma.
- c) Nova York.
- d) Viena.

5. L'Informe sobre l'evolució dels incidents relacionats amb els delictes d'odi a Espanya es realitza:

- a) Cada any.
- b) Cada dos anys.
- c) Cada cinc anys.
- d) No hi ha periodicitat establerta.

6. Els delictes denunciats són la punta de l'iceberg d'una realitat que majoritàriament no arriba a ser coneguda oficialment, sobretot pel sistema de justícia penal:

- a) Cert. La xifra negra és elevada, més encara que la d'altres formes de victimització. Un indicatiu de la baixa taxa de denúncia el trobem a l'*Enquesta de seguretat pública de Catalunya*.

- b) Fals. Algunes tipologies delictives, com els delictes d'odi, tenen, excepcionalment, una alta taxa de denúncies.
- c) Cert. La major part dels delictes d'odi no són denunciats, la qual cosa constitueix una excepció respecte al que succeeix en la criminalitat violenta i sexual.
- d) Fals. Les accions de les institucions han aconseguit en els últims anys un increment molt rellevant de la taxa de denúncia, en aquesta i altres formes de criminalitat.

7. La recerca victimològica ha estudiat si el component d'odi d'un delicte suposa un dany addicional per a la víctima, i ha arribat a la conclusió que:

- a) Les seqüeles són les mateixes en totes les víctimes.
- b) Les víctimes d'odi tenen seqüeles extremadament greus, en constituir una tipologia violenta.
- c) Moltes víctimes de delictes d'odi sofreixen un impacte emocional més gran que les de delictes similars sense aquesta classe de motivació.
- d) Les víctimes de delictes d'odi no tenen pràcticament seqüeles, en entendre que l'odi no va dirigit a la seva persona sinó al col·lectiu al que pertanyen.

8. Una anàlisi de les sentències dictades pel Tribunal Suprem en casos de delictes d'odi comesos a través de les xarxes socials ha revelat que s'imposen com a regla general les tesis més punitives i restrictives respecte a la llibertat d'expressió:

- a) Cert. Per això la jurisprudència majoritària ha estat criticada amb l'argument que el dret a la llibertat d'expressió comprèn també el dret a expressar-se de manera inadequada, incòmode i fins i tot hostil o feridor per a certes persones.
- b) Fals. La major part de sentències dictades en els últims anys per delictes dels articles 578 i 510 han estat absolutòries.
- c) Cert. Això és conseqüència obligada de la reforma del Codi Penal del 2015, que va introduir una clàusula legal a la part general que estableix una limitació de la llibertat d'expressió en els casos de delictes d'odi.
- d) Fals. El Tribunal Constitucional ha declarat inconstitucional una part del contingut dels articles 578 i 510.

9. Els motius per no denunciar els delictes d'odi són en part comuns a d'altres, però hi ha aspectes específics relacionats amb el tipus de víctimes i de victimització pròpia d'aquests delictes. Indica quin dels següents no és un motiu:

- a) La víctima creu que la denúncia no aportarà beneficis.
- b) La víctima considera que el fet és massa greu.
- c) La víctima no vol revelar la seva identitat sexual o la seva pertinença a una minoria cultural o lingüística. A més d'aquests motius per no denunciar, ha de tenir-se en compte la timidesa com a poderosa barrera intrapersonal.
- d) La víctima no confia en les autoritats i, particularment, en la policia. La desconfiança és en gran part conseqüència de l'història de discriminació al que ens hem referit i a la visió de la policia com a encarnació de la majoria social i dels valors tradicionals, amb arrelats estereotips de caràcter racista, homòfob o masclista.

10. Quin dels documents següents és més important en l'àmbit europeu?

- a) Recomanació General número 15 sobre línies d'actuació per combatre el discurs de l'odi (ECRI).
- b) El Codi de conducta per a la lluita contra la incitació il·legal a l'odi a internet.
- c) *Guia pràctica per a l'advocacia sobre els delictes d'odi.*
- d) Pla d'acció de lluita contra els delictes d'odi.

Solucionari

Exercicis d'autoavaluació

1. b

2. d

3. c

4. d

5. a

6. a

7. c

8. a

9. b

10. a

Bibliografia

- Aguilar García, Miguel Ángel (dir.)** (2015). *Manual pràctic per a la recerca i enjudiciament de delictes d'odi i discriminació*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Alcácer Guirao, R.** (2012). «Discurso del odio y discurso político. En defensa de la libertad de los intolerantes». *Revista electrónica de ciencia penal y criminología*.
- Alcácer Guirao, R.** (2016). «Diversidad cultural, intolerancia y Derecho penal». *Revista electrónica de ciencia penal y criminología* (págs. 18-21).
- Alcácer Guirao, R.** (2018). «Opiniones constitucionales». *InDret* (1/2018).
- Alonso Rimo, A.** (2010). «Apología, enaltecimiento del terrorismo y principios penales». *Revista de Derecho Penal y Criminología* (vol. 4).
- Cabellos Espiérrez, M. A.** (2017). «¿Retuítar es delito? A propósito de la STS 2017». *Revista Catalana de Dret Públic* (13/12/2017).
- Castells, M.** (2001). *The Internet galaxy: Reflections on the Internet, business, and society*. Nova York: Oxford University Press.
- Citron, D. K.; Norton, H.** (2011). «Intermediaries and hate speech: Fostering digital citizenship for our information age». *Boston University Law Review* (vol. 91, n.º 4, págs. 1435-1484).
- Chakraborti, N.; Garland, J.** (2012). «Reconceptualizing hate crime victimization through the lens of vulnerability and difference». *Theoretical Criminology* (vol. 16, n.º 4, págs. 499-514).
- Correcher Mira, J.** (2017). «El delito de enaltecimiento del terrorismo y humillación a las víctimas después de la reforma de la LO 2/2015 en materia de delitos de terrorismo». *Revista General de Derecho penal* (n.º 27).
- Fuentes Osorio, J. L.** (2017). «El delito como odio». *Revista electrónica de ciencia penal y criminología*.
- FRA** (2014). «EU- LGBT Survey». <https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-eu-lgbt-survey-main-results_tk3113640enc_1.pdf>
- FRA** (2018). «Experiences and perceptions of antisemitism». <https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-experiences-and-perceptions-of-antisemitism-survey_en.pdf>
- García Albero, R.** (2016). «Comentario al artículo 578». En: G. Quintero Olivares (dir.), *Comentarios al Código penal español* (7.ª ed.). Pamplona: Aranzadi.
- García González, J.** (2015). «Oportunidad criminal, Internet y redes sociales». *InDret* (4/2015, págs. 1-32).
- Garland, J.** (2011). «Difficulties in defining hate crime victimization». *International Review of Victimology* (vol. 18, n.º 1, págs. 25-37).
- Gómez Martín, V.** (2012). «Discurso del odio y principio del hecho». En: Mir Puig; Corcoy Bidasolo (dir.), *Protección penal de la libertad de expresión e información. Una interpretación constitucional*. Valencia: Tirant lo Blanch.
- Grupo de estudios de política criminal** (2019). «Una propuesta alternativa de regulación de los delitos de expresión». *Documentos* (n.º 18). Valencia: Tirant lo Blanch.
- Iganski, P.; Lagou, S.** (2015). «Hate crimes hurt some habit more than others: implications for the just sentencing of offenders». *Journal of Interpersonal Violence* (vol. 30, n.º 10, págs. 1696-1718).
- Landa Gorostiza, J. M.** (1999). *La intervención penal frente a la xenofobia*. Bilbao: Universidad del País Vasco.
- Landa Gorostiza, J. M.** (2001). *La política criminal contra la xenofobia y las tendencias expansionistas del Derecho penal*. Granada: Comares.

Mason, G. (2014). «The symbolic purpose of hate crime law: Ideal victims and emotion». *Theoretical Criminology* (vol. 18, n.º 1, págs. 75-92).

Miró Linares, F. (2011). «La oportunidad criminal en el ciberespacio. Aplicación y desarrollo de la teoría de las actividades cotidianas para la prevención del cibercrimen». *Revista Electrónica de Ciencia Penal y Criminología* (n.º 13).

Miró Linares, F. (2015). «La criminalización de conductas “ofensivas”: A propósito del debate anglosajón sobre los “límites morales” en el Derecho penal». *Revista electrónica de ciencia penal y criminología*.

Miró Linares, F. (2016). «Taxonomía de la comunicación violenta y el discurso del odio en Internet». *Revista Internet, Dret i Política* (n.º 22).

Moretón Toquero, M. A. (2012). «El “ciberodio”, la nueva cara del mensaje de odio: entre la cibercriminalidad y la libertad de expresión». *Revista jurídica de Castilla y León* (n.º 27).

Perry, B.; Olson, P. (2009). «Cyberhate: the globalization of hate». *Information & Communications Technology Law* (vol. 18, n.º 2, págs. 185-199).

Portilla Contreras, G. (2015). «La represión penal del discurso del odio». En: G. Quintero Olivares, *Comentario a la reforma penal de 2015*. Pamplona: Aranzadi.

Quandt T.; Felst, R. (2016). «Cyberhate». <<https://www.researchgate.net/publication/289521178>>

Silva, L. y otros (2016). «Analyzing the Targets of Hate in Online Social Media». *Proceedings of the Tenth International AAAI Conference on Web and Social Media*.

Tamarit Sumalla, J. (2018). «Los delitos de odio en las redes sociales». *Internet, Dret i política*.

